

Vervolgd en vergeten Duitse Joden in Oisterwijk

Analyse vervolging

Kort voor de deportaties van 1942 woonden er in Oisterwijk 42 Joden: 25 Duitse en 17 Nederlandse. Van deze groep kwam 36% in de kampen om het leven. Dat is aanzienlijk minder dan het Nederlandse percentage (75%), hoewel het vergelijken van percentages hier uiteraard een hachelijke zaak is in verband met de lage absolute aantallen. Wel zien we dat ook Midden-Brabantse gemeenten als Tilburg, Waalwijk en Vught net als Oisterwijk ver onder dat landelijke percentage liggen. Nog een opvallend cijfer: in Oisterwijk kwamen van de 25 Duitse Joden er 13 om het leven, van de 17 Nederlandse Joden stierven er 2.

Croes en Tammes maken in hun studie 'Gif laten wij niet voortbestaan' een statistische analyse van de overlevingskansen tijdens de Holocaust, gebaseerd op lokale gegevens. Volgens de onderzoekers is er een positieve correlatie tussen het percentage Duitse Joden in een gemeente en het percentage overlevenden van de Holocaust. Maar dit geldt enkel voor de grote steden Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. Vooral in Amsterdam zou de Joodse Raad van invloed zijn geweest, die daar veel Sperrren verleende. Er wordt door onderzoeker Bob Moore ook gewezen naar kamp Westerbork waar de administratie vooral bemenst werd door Duitse Joden. Daardoor zouden Duitse Joden later uit Westerbork naar het Oosten zijn weggevoerd, waardoor ze vaker in Theresienstadt of Bergen-Belsen belandden, in plaats van Sobibor of Auschwitz.

Maar de onderzoekers hebben ook gegevens die de andere kant opwijzen. In kleinere plaatsen in Nederland blijken de Duitse Joden helemaal geen grotere overlevingskans te hebben gehad, integendeel. Dat sluit aan bij mijn onderzoeksresultaten over Oisterwijk. Het wordt tijd om naast de statistische gegevens ook het lokale verhaal te zetten. Oftewel naast de cijfers de mensen van vlees en bloed.

In Oisterwijk is de Lederfabriek rond 1930 de grootste werkgever, er werken ruim duizend mensen. (**dia 2**) Ook het kantoorpersoneel is in 1928 vanuit Amsterdam naar Oisterwijk gekomen. De fabriek is onderdeel van het Duits-Joodse familieconcern Adler en Oppenheimer en de grootste lederfabriek van Europa. Na de *Machtübernahme* door Hitler besluiten Adler en Oppenheimer

om Joodse stafleden voorgoed in Nederland te laten blijven. Ook familieleden van de directie worden naar Nederland overgebracht. In april 1933 gaat directeur Christ van der Aa van de Oisterwijkse Lederfabriek persoonlijk naar de Duitse grens om te zorgen dat Heinz Lehmann, een neef van de Oppenheimers, zonder problemen de grens over mag. Het concern moedigt de Duitse Joden aan een naturalisatieprocedure te starten. En de Lederfabriek Oisterwijk blijkt sinds 1932 niet voor niets de titel Koninklijke Lederfabriek te dragen. Enkele dagen na de Kristallnacht krijgt een Joodse jongeman Heinz Rosenbaum de gelegenheid om uit Duitsland naar Nederland te komen om er te gaan werken op het kantoor van de Lederfabriek Oisterwijk. Uit de ministeriële stukken op het Nationaal Archief blijkt dat dit is geschied 'op verzoek van de Regeering, ingevolge bijzondere voorspraak'. Die bijzondere voorspraak kwam van prinses Juliana. De vader van de jonge vluchteling was arts in Schwerin en een patiënte van hem, een gouvernante, had connecties met het Nederlandse koninklijk huis. In Oisterwijk deed het verhaal de ronde dat vader Rosenbaum de lijfarts van prins Hendrik was geweest, maar daar is geen bewijs voor. [Archief Koninklijk huis: dankbrief Heinz Rosenbaum aan prinses Juliana (**dia 3**)] Overigens reageerde Juliana's moeder enkele maanden later heel anders toen een vluchtelingenkamp voor Duitse Joden nabij haar zomerverblijf 't Loo gebouwd dreigde te worden. Koningin Wilhelmina of beter het Kabinet der Koningin tekende met succes bezwaar tegen dat regeringsvoornemen aan, samen de VVV en de ANWB. Dat waren dus andere actiegroepen tegen de opvang van vluchtelingen dan we tegenwoordig kennen. Hier was men vooral bezorgd voor verstoring van de rust van de elite, van het toeristenverkeer en van de zondagsrust op de Veluwe.

Ook in Oisterwijk was niet elke Duits-Joodse vluchteling welkom. Je had speciale relaties nodig met de Koninklijke Lederfabriek. In Kamp Westerbork was 'Vitamine R' een gevleugeld begrip, je had Relaties nodig om je er doorheen te helpen, om te overleven. Een prachtig voorbeeld daarvan is de Bossche danslerares Roosje Glaser, waarover nu in NM Kamp Vught de tentoonstelling te zien is 'Dansen met de vijand'.

Het bemachtigen van een uitreisvisum naar de VS, het ultieme doel van de meeste Duitse Joden in Oisterwijk, was ook niet voor iedereen weggelegd. Rond mei 1940 wisten uit Oisterwijk nog vier Duitse Joden naar Amerika te ontkomen. Allen familieleden van de directie. Het directielid Franz Ferdinand Oppenheimer had minder geluk, hij probeerde in de meidagen 1940 via IJmuiden of Scheveningen te vluchten, werd opgepakt en kwam in 1941 om in kamp Sachsenhausen.

Het belang van relaties op directieniveau in de Lederfabriek is evident. Waren relaties met lokale katholieke bestuurders en geestelijken voor de Duitse Joden ook zo belangrijk? Croes en Tammes vonden tot hun eigen verbazing een positief statistisch verband tussen overlevingskansen en het feit dat er meer katholieken in de gemeente woonachtig waren. Een gedegen verklaring kunnen ze er niet voor geven. In Oisterwijk waren er geen innige relaties tussen vluchtelingen en lokaal bestuur. Ja, de katholieke burgemeester heeft één Duits-Joodse vrouw vooraf gewaarschuwd, net voordat ze de deportatieoproep uitgereikt kreeg. Maar zij was gehuwd met een in Oisterwijk geboren Joodse slager Van Oss. Joodse slagers waren er twee in het dorp, zij leverden clandestien vlees, óók aan het burgemeestersgezin. Toen in de nacht van 1 op 2 augustus 1942 het katholiek Joodse gezin Bing door de plaatselijke politie van hun bed moest worden gelicht, vroeg de chef-veldwachter van Oisterwijk aan de burgemeester of hij 'dezen last' moest uitvoeren. Het antwoord luidde (**dia 4**): 'Hoewel met een bezwaard gemoed heb ik hem gezegd aan bedoelde lastgeving te moeten voldoen, aangezien het hier Duitse joden betrof, dus personen van andere dan Nederlandsche nationaliteit'. De veldwachters klopten ook bij het klooster Catharinenberg aan. Aan de hierbij behorende kostschool was de Duits Joodse leerlinge Ellen-Marie Vogel verbonden (**dia 5**). De kloosterzusters vertelden de politie dat Vogel tijdelijk verbleef in de St.-Maartenskliniek in Nijmegen. Was deze loslippigheid angst dat bij misleiding van het Duitse gezag misschien het rustige kloosterbestaan in gevaar zou komen, of was het grenzeloze naïviteit? Ellen-Marie Vogel ontsnapte alsnog omdat men op de Maartenskliniek alerter reageerde. Toen op 27 augustus 1942 de veldwachters tien nieuwe deportatieoproepen uitreikten, aan negen Duitse joden en één Nederlandse, werd enkel die ene Nederlandse (Paula Elzas) gewaarschuwd, niet door de lokale autoriteiten maar door iemand van de Joodse Raad uit Amsterdam.

Van de 25 Duitse joden in Oisterwijk zijn er zeven gevlucht, doken er drie onder en werden er twee vrijgesteld van deportatie. Van de 17 in Oisterwijk woonachtige Nederlandse joden zijn er drie gevlucht en maar liefst negen ondergedoken.

Om te kunnen onderduiken had je een combinatie van relaties en geld nodig. Het Nationaal Steunfonds maakte melding van gevallen waarin Joden tot 300, 500, ja zelfs 1000 gulden per maand betaalden voor onderdak en onderhoud. Maar je had eerst en vooral ook relaties nodig. De Oisterwijkse schoenfabrikantenfamilie Heimans dook onder bij Louis Hazen en zijn zuster

Anna, twee devote katholieken uit de Tilburgse Langestraat. Maar hun broer André Hazen werkte dan ook als boekhouder op de Oisterwijkse schoenfabriek van Heimans.

Om te vluchten had je vooral geld nodig. Slager Bob van Oss vluchtte met zijn Duits-Joodse vrouw uit Oisterwijk met hulp van een Zwitserse chauffeur die voor de Duitse Wehrmacht werkte. Slager Van Oss kende de man uit het milieu van de zwarte handel waar de Zwitser betrokken was bij vervoer van het door Van Oss illegaal geslachte vee. Voor duizend gulden kon de Zwitser wel aan valse papieren komen. De schoonfamilie van de bij de Lederfabriek werkende Sieg Kanstein (**dia 6**) kreeg belangenloze hulp van de Dutch-Paris line, waarin ook twee personeelsleden van de Lederfabriek werkzaam waren, Willy van Breemen en Louk Roume. Echter voor de vervalste persoonsbewijzen en reispapieren moest fors in de buidel worden getast. Aan de grens bij Nispen betaalde de familie voor drie Belgische *Carte d'identité* 7500 gulden. De schoonfamilie kwam veilig in Zwitserland aan, maar Sieg Kanstein, zijn vrouw en schoonzus werden in België, mogelijk door verraad, opgepakt. Grof geld betalen was een voorwaarde om te kunnen vluchten, maar het was geen garantie op een veilige aankomst.

Als we kijken op de herdenkingsplaquette van omgekomen personeel die in de Lederfabriek hangt (**dia 7**) dan vallen twee zaken op. Van de zeventien slachtoffers zijn er twaalf Joods. Op de bovenste regel staan twee directieleden. Maar de overige tien joodse slachtoffers zijn lager kantoorpersoneel, veelal secretaresses. Bij de eerste grote deportatie van eind augustus 1942 wisten diverse Oisterwijkse Joden te vluchten. Zo niet het straatarme gezin Mayer, zij konden letterlijk geen kant op, vader en moeder Mayer zouden reeds in november 1942 in Auschwitz vermoord worden.

Jacques Presser heeft in zijn boek *Ondergang* duidelijk gemaakt dat het overleven van de Holocaust klassengebonden was. Volgens Presser waren het vooral de rijken die van de Joodse Raad een Sperre kregen. De rijken en geleerden werden gespaard. Dit ging aldus Presser ten koste van de 'sinaasappelventer'. Het was een emotionele eruptie van Presser, maar later onderzoek lijkt hem gelijk te geven. Bart van der Boom stelt in zijn studie naar Den Haag dat beter gesitueerde Joden in mindere mate gedeporteerd zijn. Croes en Tammes vinden een verband tussen de overlevingskansen van Groningse Joden en hun positie op de beroepsprestigeschaal. Eenzelfde beeld troffen de onderzoekers aan in de provincie Utrecht. Daar overleefde 67% uit de hoogste klasse, tegen 41% uit de laagste klasse. De Sperrers lijken het

verschil niet te hebben gemaakt, maar waarschijnlijk wel de betere financiële middelen om onder te duiken of te vluchten. Zo ook in Oisterwijk. Zou de welstand van Joden in Brabant ook een deelverklaring kunnen zijn voor het hogere percentage overlevenden dan bijvoorbeeld in Amsterdam, waar het Joodse proletariaat woonde? Ik pleit dus voor het hanteren van een klassenanalyse bij lokaal onderzoek naar de Holocaust.

Vergeeten

Het is april-mei 1950. De Oisterwijkse bevolking bereidt zich per buurtschap en via de parochies massaal voor om het leed van de oorlog te gedenken. De oorlog is eindelijk afgelopen. Die in Indonesië wel te verstaan, waar zo vele Oisterwijkse jongemannen bange en lange jaren van hun jonge leven moesten doorbrengen. Overal vlaggen en bloemen.

Het is enkele dagen later: donderdag 4 mei 1950. Op straat is nauwelijks een half-stok hangende Nederlandse driekleur te bekennen. Het Oisterwijkse gemeentebestuur onthult een gedenksteen voor de Oisterwijkse oorlogsslachtoffers. Tijdens de sobere herdenking worden 21 namen 'vergeeten'. 21 Joodse namen!

Hoe kon men 'vergeeten'? Dat men het toen niet wist, is onmogelijk. Uitgerekend degene die in 1950 nauw betrokken was bij het opstellen van de lijst met namen voor de gedenksteen, het politiekorps, was in 1942 belast met het aanschrijven en oppakken van Joden voor transport.

Was de informatie over Auschwitz wellicht te gruwelijk? Legde het te veel nadruk op het eigen menselijk tekort? Bovendien eiste de actualiteit - de nasleep van de oorlog in Indonesië en de Koude oorlog - alle aandacht op. Goed en fout waren plotsklaps in een ander daglicht komen te staan.

In de jaren zestig schreef Presser zijn boek 'Ondergang' en gaf hij 'de doden een stem'. Omdat zoals hij het zei 'als men ze het spreken nu belemmert, ze tweemaal sterven'. De boeken van Lou de Jong én de democratiseringsbeweging zorgden voor hernieuwde belangstelling voor het lot van slachtoffers én daders.

In Oisterwijk pleitte de Gemeenschap van Oud-Illegale werkers in 1965 voor aandacht voor de Oisterwijkse joden. Althans voor de katholieke Joden, die als gedoopten tot de parochies hadden behoord. Parochialisme kenmerkte de mentaliteit in het dorp. Het merendeel van de Duitse Joden beschouwde men

nog steeds als vreemdelingen, passanten, met een andere taal en gewoonten. Lokale verzetsstrijders werden in de jaren tachtig geïnterviewd. De vraag naar hulp aan de Joodse gemeenschap kon toen niet langer achterwege blijven. Het antwoord luidde: we wilden de Joden wel hulp bieden, maar ze wilden zelf niet.

Het is 1998. (**dia 8**) De Oisterwijkse bevolking bestaat in meerderheid uit mensen die niet meer in het dorp geboren en getogen zijn. Oisterwijk is gekleurd door migranten, statushouders en AZC-bewoners. Na mijn boekje 'Vervolgd en vergeten' besluit het gemeentebestuur om alsnog, meer dan 50 jaar na de bevrijding, een monument op te richten voor de in de vernietigingskampen vermoorde Oisterwijkse Joden.

Maar de gêne blijft. Is het typisch Brabants om te zwijgen en daarmee de indruk te wekken dat iets niet bestaan heeft? Toen ik in 2012 in het historische standaardwerk over Oisterwijk schreef over de beledigingen op straat tegenover Joden en over het ingooien van de ruiten van de synagoge in de negentiende eeuw, kreeg ik vanuit de lokale gemeenschap het verwijt incidenten op te blazen tot antisemitisme. Toen eind vorige eeuw onbekenden hakenkruizen op de muren van de Israëlitische begraafplaats kladden, wenste de lokale overheid maar ook het bestuur van de begraafplaats niet dat dit in de publiciteit kwam. Maar is zwijgen het juiste antwoord? Ik pleit ervoor te blijven onderzoeken én te blijven publiceren, omdat we immers weet hebben van hun lot.